

UNIONISM AS A PROTO-KEMALIST MOVEMENT

MUSTAFA ALTUNOĞLU

Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Yaygın Öğretim Bölümü

Mail: maltunoglu@yahoo.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0123-2914>

ABSTRACT

The Ottoman-Turkish modernization, which is said to have started with the tenure of Selim the Third, connects Tanzimat (The Reorganizations), Abdülhamid the Second, the Constitutional and the Republican periods. Each of these periods definitely has unique characteristics of its own. Indeed, it is not so easy to differentiate the Tanzimat Era from the period of Abdülhamid the second in terms of internalization of a reformist strategy. In the same way, the Constitutional period represents a considerably significant horizon for the determination of the foundation philosophy of the new Turkish state through the reformist practices that were put forward in the name of maintaining the continuation of the state. It is also significant to emphasize the fact that Constitutional period is of special importance as one of the moments of the Ottoman-Turkish modernization. While analyzing political life in Turkey, there is a need to take into account the primary actors of the Constitutional period and the relationships between these actors. From the very first day that they emerged, the experiences of Young Turks put both the members of the Unionist Movement and the founding cadres of the Republic under its influence. The primary goal of this study is to analyze the relationships between the Unionists and Kemalists, especially Mustafa Kemal, by taking this influence as a central focus. It is possible to identify several common characteristics between the Unionists and Kemalists when compared in the light of social backgrounds, worldviews, relationships with each other and the political experiences they had gone through. It would not be wrong to claim that Kemalism has taken its place in history as a produce of the experiences of Ottoman-Turkish modernization, especially that of Unionists, without ignoring the differences between the two groups and without absolutizing these commonalities. Kemalism is Unionism melted with the conditions of the day and cast again.

Keywords: Tanzimat Reform Era, Kemalism, Young Turks, Union

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü: Araştırma
Geliş Tarihi: 16.09.2021
Kabul Tarihi: 05.10.2021
Yayın Tarihi: 01.12.2021
Yayın Sezonu: Temmuz - Aralık

Makaleye Atıf Bilgisi

ALTUNOĞLU Mustafa (2021). "Proto-Kemalist Bir Hareket Olarak İttihatçılık". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl: 17 Sayı: 61. (116-144)

muhafazakardusunce • yıl:17 • sayı:61 • temmuz - aralık 2021

PROTO-KEMALİST BİR HAREKET OLARAK İTTİHATÇILIK

MUSTAFA ALTUNOĞLU

Öz

III. Selim ile başlayan Osmanlı-Türk modernleşmesi, Tanzimat, II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini birbirine bağlamaktadır. Her dönem şüphesiz kendine özgü dinamiklere sahiptir. Buna karşılık, reformcu bir stratejinin içselleştirilmesi bakımından Tanzimat'ı, II. Abdülhamid döneminden ayırt etmek çok da kolay değildir. Aynı şekilde Meşrutiyet dönemi, devletin bekasını mümkün kılacak adımları atmak adına ortaya koyduğu reformcu pratik ile yeni Türk devletinin kuruluş felsefesinin belirlenmesinde önemli bir ufku temsil etmektedir. Ayrıca, Meşrutiyet döneminin Osmanlı-Türk modernleşmesinin sıralanan önemli uğrakları içinde özel bir yere sahip olduğunu vurgulamak gerekir. Türkiye'deki siyasal yaşamı analiz ederken, Meşrutiyet döneminin öncü aktörlerini ve söz konusu aktörler arasındaki ilişkileri dikkate almak gerekmektedir. Ortaya çıktıkları ilk günlerden başlayarak Jön Türklerin deneyimleri hem İttihatçı hareketin üyeleri hem de Cumhuriyet'in kurucu kadrolarını etkisi altına almıştır. Bu etkiyi merkeze alarak, İttihatçılar ile Kemalistler, özellikle Mustafa Kemal, arasındaki ilişkiyi analiz etmek bu çalışmanın temel hedefidir. İttihatçılar ve Kemalistler sosyal arka planları, dünya görüşleri, birbirleriyle ilişkileri ve yaşadıkları siyasi deneyim ışığında karşılaştırıldığında pek çok ortak nokta tespit edilebilmektedir. Bu ortaklığı mutlaklaştırmadan ve elbette iki grup arasındaki farklılıkları görmezden gelmeden, Kemalizmin, büyük oranda Osmanlı-Türk modernleşmesinin, özellikle, İttihatçılığın yaşadığı deneyimin bir ürünü olarak tarih sahnesindeki yerini aldığı iddia edilebilir. Kemalizm, İttihatçılığın günün koşulları içinde bir yandan eriyip diğer yandan yeni bir kalıba dökülmüş halidir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Dönemi, Kemalizm, Jön Türkler, İttihat

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu dünya tarihinin en uzun ömürlü devletlerinden birisiydi. Kuruluş sürecinden varlığının sona erdiği günlere kadar geçen altı yüzyılı aşan süre içinde sosyal, siyasî ve iktisadî bakımdan bir dizi dönüşüm geçirmişti. Bu dönüşüm sürecinin son yüzyılını dikkate alarak söylenirse, 19. yüzyılın bazı önemli gelişmeleri yeni bir toplum yapısının ortaya çıkışına kaynaklık etmişti: Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi, tımar sisteminin yerini iltizama bırakması veya piyasaların ihtiyaçlarına cevap vermek üzere çıkarılan toprak kanunu ile miri arazilerin özelleştirilmesi, vakıfların devlet denetimine alınması, ekonominin yarı kapitalist bir biçimde gelişmesi, iç ve dış ticaretin artması ve yeni bir orta sınıfın doğması Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal dönüşümü kapsamında dikkate alınması gereken gelişmelerdir. 1850'lerle birlikte açık bir biçimde görünür olmaya başlayan dönüşüm, göç dalgalarının katkısıyla daha da karmaşıklaşmıştır. Kırım, Balkanlar, Adalar ve Kafkaslar'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun içine doğru yönelen kitlesel göçler sadece demografik dengeleri dönüştürmemiş aynı zamanda siyasî, sosyal ve iktisadî bakımdan da yeni bir toplumun ortaya çıkışında belirleyici olmuştur (Karpas, 2002; Karpas, 2014). Dönüşümün bir diğer dinamosu eğitimidir. Reformcu elitler tarafından askeri ve sivil bürokrasinin beşeri sermaye ihtiyacını günün gerekleri istikametinde karşılamak üzere modern eğitim kurumlarının tesis edilmesi toplumsal yapıyı dönüşüme zorlayan bir faktör olarak belirlemiştir. 1821'de Tercüme Odası'nın kurulması ile başlayıp, 1827'de Tıbbiye'nin, 1834'de Harbiye'nin, 1859'da Mülkiye'nin, 1863'de Darüşşafaka'nın ve 1868'de Mekteb-i Sultani'nin açılması ile devam eden süreç, eğitim müessesesi bağlamında Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı dönüşümün seyrini analiz etmek için hayati bir önemi haizdir. Bunların dışında, III. Selim döneminde yurt dışında açılan elçiliklerde istihdam edilenler ve eğitim görmek üzere yurt dışına gönderilenler de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal dönüşüm üzerinde tesir icra etmişlerdir. Bütün bu gelişmeler, Osmanlı coğrafyasında modern eğitim müesseselerinden yetişmiş bir okur-yazar kitlenin, entellektüel ve bürokrat zümrenin ortaya çıkışına katkı sağlamıştır. Söz konusu zümrenin öncülüğünde gündelik hayata Avrupai bir tarz egemen olmaya başlamıştır. İstanbul'un orta ve üst sınıflarının gündelik yaşam pratikleri, eğlence, yemek, giyim kuşam alışkanlıkları ve kadın-erkek ilişkileri başta olmak üzere toplumsal ilişki örüntüleri dönüşümden payını alan ve ilk elden göze çarpan unsurlardır. Sadece İstanbul değil, Selanik ve İzmir başta olmak üzere pek çok Osmanlı şehri, 19. yüzyılla birlikte toplumsal dönüşümün izlenebileceği mekânlar haline gelmiştir.

Tanzimat dönemini bahsedilen dönüşümün başlangıcı için önemli bir aşama olarak görebiliriz. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile atılan adımlar, Osmanlı devletini kapitalist ekonominin bir parçası kılmayı kolaylaştırmakla kalmamıştı, hem aydınların ve bürokratların hem de diğer orta sınıfların öncülüğünde yeni bir hayat tarzının da ortaya çıkışını mümkün kılmıştı. Osmanlı Devleti'ni içine düştüğü güç durumdan kurtarmayı, Batı karşısında alınan mağlubiyetleri telafi etmeyi ve Osmanlı asr-ı saadetini yeniden tesis etmeyi amaçlayan ıslahatlar bir yönüyle Osmanlı yönetici elitlerinin aradıkları ha'l çarelerini temsil ederken diğer yönüyle de Osmanlı Devleti üzerinde artan Batı nüfuzunu simgeliyordu. Genç Osmanlıların bu artan nüfuz ya da bağımlılığa karşı Tanzimat'ın devletlülere muhalefet etmeleri ve Batı'nın yüzeysel bir biçimde taklit edilmesinin gündelik hayattaki yansımalarının edebi metinlerde eleştirilmesi,¹ hem yeni hayat tarzının, siyasî ve iktisadî yönelimlerin yol açtığı krizleri gözlemleme hem de bu krizlerin çözümü için muhtemel alternatifler üzerinde düşünme pratiğinin gelişmesine imkân sağlamıştı.

Tanzimat'ın gün geçtikçe sayıları artan bürokratları ve entellektüelleri, Genç Osmanlılar ve Jön Türkler, esas itibariyle Osmanlı coğrafyasında yeni ortaya çıkan bir eğitilmiş "tip"i temsil etmekteydi. Bunlar büyük oranda devletin maaşlı kadrolarını oluşturan memurlardı. Uzun bir siyasal düşünce ve örgütlenme geleneğine yaslanmaksızın (Ortaylı, 2017: 297) aldıkları tedbirlerle, acilen kendileri için hayati sorunlara çözüm bulma arayışında idiler. Devleti kurtarmak ya da devletin beka sorununu çözmek öncelikli meseleleri idi. Münevver zümre içinde, bu çerçevenin dışına çıkabilen neredeyse hiç kimse yoktu. Böylesi bir arka planda, Jön Türk nesli özel bir ilgiyi hak etmektedir. Bu sadece yaşadıkları dönemdeki konumları ile alakalı değildir. Modern Türkiye'nin tesisinde ve aldığı biçimde de bu neslin hayli kritik bir rol üstlendiğini kolaylıkla söyleyebiliyor olmak, Jön Türkleri özel bir dikkatle anlamayı gerekli kılmaktadır.

1 Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* ve Ahmet Mithat Efendi'nin *Felâtn Bey ve Râkım Efendi* adlı romanları yüzeysel bir Batı taklidinin hicvedildiği iki örnek olarak kabul edilebilir. *Araba Sevdası*'nda Bihruz Bey, *Felâtn Bey ve Râkım Efendi*'de ise Felâtn Bey yüzeysel, yeterince içselleştirilmemiş ve gösterişi esas alan Batılılaşmayı temsil eden tipler olarak vücut bulmuşlardır. Bihruz Bey, örneğin, "ilk hevesle beş altı ay kadar kaleme devam ederek Fransızca bir ibare okumağa iktidar hasıl etmeden ağızdan bellediği bir hayli elfaz ve terakib ile en alafranga genç beylerin tavrı ve kıyafet ve hal ve hareketini taklitte hakkâ ki bir büyük eser-i istidat (Recaizade Mahmut Ekrem. (2017). *Araba Sevdası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. s. 8) gösteren bir figürdür. Benzer bir eleştiriye konu edilen Felâtn Bey de bir mirasyedi, kumarbaz, mürşif ve gösteriş düşkünü olarak resmedilir.

Bu hedef doğrultusunda okumakta olduğunuz çalışmada öncelikle Jön Türkler ve onların birer alt grubu olarak adlandırılabilir İttihatçılar ve Kemalistler, karşılaştırmalı bir biçimde ele alınmaktadır.² Böylelikle hem Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiyi analiz etmek hem de halihazırda Türk siyasi kültürünün temel unsurlarının hangi tarihsel, politik ve iktisadi bağlamların ürünü olduğunu tespit etmek mümkün hale gelecektir.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İttihatçılıktan Kemalizme

1889 Mayıs'ında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de bir teneffüs sırasında Hilal-i Ahmer (Kızılay) barakaları karşısındaki ağaçlar altında, İbrahim Temo, İshak Sukuti, Mehmet Reşit ve Abdullah Cevdet toplanarak bir cemiyet kurma kararı alırlar. Sık sık memleket ahvali üzerine konuşan ve birbirlerini iyi tanıyan bu dört genç, gidişattan memnun değildir. Bir şeyler yapmanın gereğine ve ivediliğine inanmaktadırlar. İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ni işte bu saikle kurarlar.

Tıbbiye mektebinde ilk tohumları atılan bu cemiyet, kısa süre içinde İstanbul'daki diğer okullarda da yaygınlaşmaya başlar. Namık Kemal başta olmak üzere Genç Osmanlılar hareketinin meşrutiyetçi ve anayasacı fikirlerinin etkisi altındadırlar. Bir anayasal monarşinin, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü durumdan kurtuluşu için yegâne çare olacağına inançları tamdır. Açılacak mecliste azınlıkların temsil hakkı kazanmalarının ayrılıkçı eğilimleri geriletmeyi mümkün kılacağını düşünmektedirler. Kısa bir süre içinde bu düşüncelerle daha çok okuma-yazma, tartışma ve cemiyete adam kazandırma faaliyetleri içinde hareket ederken II. Abdülhamid rejiminin hedefi haline gelmişlerdir. Baskılardan kurtulmak ve hapsedilmemek için en iyi çare yurt dışına çıkmaktır. Yurt dışına çıkmadan yakayı ele verenler ise çoğunlukla İmparatorluğun uzak köşelerine sürgün edilmişlerdir.

Yurt dışına ilk çıkanlar o sıralarda gönderildiği Bursa'daki görevini terk ederek Paris'e iltica eden ve bir daha geri dönmeyen Ahmet Rıza'yla temas

2 Zürcher, "meşrutiyet devrimi ile Cumhuriyetin tek parti iktidarının sonu arasında kalan dönemin siyasal seçkinlerine tek bir grup insan olarak bakmanın anlamlı" olduğu kanaatinde. O, bu kapsamda, Jön Türkleri sekiz alt grup içinde ele alır. Bu gruplardan ilki Jön Türk hareketinin kurucularını kapsamı içine almaktadır. Diğerleri ise sırasıyla, İmparatorluk içindeki meşrutiyet hareketinin önderleri, İTC'nin merkez komitesi üyeleri, Osmanlı ordusundaki siyasal olarak aktif üst düzey yöneticiler, İttihatçı parti başkanları ve yerel idareciler, I. Dünya Savaşı sonrası ulusal kurtuluş hareketinin liderleri, Cumhuriyetçi kabinenin önemli üyeleri ve son olarak M. Kemal'in yakın çevresidir. (E. J. Zürcher (2007). "Yıkımın ve Yenilenmenin Mimarları: Kemalist Jenerasyona ve Jön Türklere Dait Bir Grup Biyografisi Denemesi". Çev. F. Kurt ve B. Şen. *Mete Tunçay'a Armağan*. Der. T. Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 541.)

kurmuştur. Bu sayede hareketin Ahmet Rıza önderliğinde kendine yeni bir yol tayin etmesi de mümkün hale gelmiş ve 1895 yılından itibaren Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında faaliyetlerini sürdürmesine karar verilmiştir. Başta Paris, Cenevre, İstanbul ve Kahire olmak üzere Ankara, Beyrut, Edirne, Hama, Humus, Şam, Girit, Kastamonu, Limni, Ma'mûretülazîz, Mersin, Rodos, Selanik, İzmir, Trabzon, Trablus (Suriye) ve Trablusgarp'ta şube kuran ve ayrıca pek çok şehirde de örgütlenen cemiyet (Hanioglu, 2001) bir dizi faaliyetle II. Abdülhamid rejimine muhalefet etmiştir. Bu hareketin yaşadığı gelgitlerde ve zaman zaman gücünü yitirmesinde iki ana saik belirleyici olmuştur: İç çatışma ve II. Abdülhamid'in hamleleri.

1895'te Mizancı Murad Bey'in, 1899'da ise iki oğlu Lütfullah ve Sabahaddin ile birlikte Mahmud Celaleddin Paşa'nın yurt dışına çıkışları harekete dönem dönem ivme kazandıran gelişmeler olarak kaydedilse de, bu gelişmelerin her biri kısa süre içinde bir iç iktidar mücadelesinin yaşanmasına kapı aralamıştır. 1897'de Mizancı Murad beyin İstanbul'a dönüşü ve 4-9 Şubat 1902'de Paris'te toplanan I. Jön Türk Kongresi'nde yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde Prens Sabahaddin öncülüğünde Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti adı altında yeni bir örgütün doğuşu, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gücünü önemli oranda sarsmıştır.

Fikir ayrılıklarının ve kişisel husumetlerin tetiklediği iç çatışmalar dışında, II. Abdülhamid'in stratejik hamleleri Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hareket kabiliyetini ciddi manada sınırlamıştır. II. Abdülhamid cemiyet üyelerinin bazılarını yurt içinde kritik bir görevde değerlendirme vaadiyle ikna ederken, kimi için yurt dışında eğitime devam edecek maddi kaynaklar seferber etmiştir. Her birinden talep edilen şey ortaktır: Muhalif faaliyetleri sonlandırmak. Daha önce vurgulandığı üzere başta Mizancı Murad Bey olmak üzere pek çok cemiyet mensubu II. Abdülhamid'in tekliflerine duysız kalamamıştır. Buna karşılık, cemiyet mensupları arasında iki ismin, faaliyetlerinden vazgeçirmek için kendilerine yapılan tüm teklifleri reddederek ayakta kalmayı ve prestijlerini muhafaza etmeyi başardıklarını ekleyelim: Ahmet Rıza ve Dr. Nazım. Dr. Bahattin Şakir'in bu ikiliye katılması ise Jön Türk hareketinin tekrar ivme kazanmasını ve örgütsel yeteneklerini artırmasını mümkün kılmıştır. Nitekim, özellikle Bahattin Şakir'in dağılık haldeki tüm Jön Türkleri tekrar bir araya getirme yönündeki çabaları 1906 yılında yeniden Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adıyla örgütlenebilmeyi ve idari şubeler tesis edebilmeyi mümkün hale getirmiştir (Hanioglu, 2001).

Paris'te bu gelişmeler yaşanırken, İmparatorluğun içinde, Makedonya'da

da bir başka önemli adım atılmıştır. Mehmet Talat ve arkadaşları Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni (OHC), daha çok Makedonya'nın içinde bulunduğu duruma karşı tedbir almak ve II. Abdülhamid'in devlet idaresinde gösterdiği zaafı muhalefet etmek üzere 1906 yılının Eylül ayında kurmuşlardır.³ Mason locaları, ordu ve Melami tarikatı içinde etkinlik göstermeleri sayesinde cemiyet hızla yayılmıştır (Babacan, 2014: 26). Cemiyet için bir diğer önemli adım Paris'te Ahmet Rıza önderliğindeki grupla birleşmektir. 29 Eylül 1907'de kabul edilen protokolle iki örgütün birleşmesi ve Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında faaliyetlerini sürdürmesi karara bağlanmıştır. Makedonya'da yaşayan azınlıkların ayrılıkçı hareketlerinden duyulan hoşnutsuzluklara karşı bir çözüm üretme arzusu Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti için önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. Nitekim Paris'te Aralık 1907'de toplanan II. Jön Türk Kongresi'nde Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve parlamentolu bir meclis kurulması yönünde önemli kararlar alınırken, bu kararların uygulama alanı bulabilmesi için ordu içinde propaganda ve ajitasyona ağırlık verilmesi, halkın vergi ödememek suretiyle pasif direnişe çağırılması, hükümete karşı silahlı ya da silahsız direnişler ve grevlerin düzenlenmesi ve ülke sathına yayılmış bir ayaklanmanın koşullarının hazırlanması (Tanör, 1998: 175) gibi esaslarda uzlaşma sağlanmıştır. Bir süre sonra kurulu düzenden gayrimemnun halk kitlelerinin de desteğiyle (Kansu, 1995: 95-97) 1908 Temmuz'unda gerçekleşen İnkılab-ı Azim, özünde Makedonya Sorununa⁴ çözüm bulmak isteyen kadroların ulaştığı zirveyi temsil eder. Amaç hasıl olmuş ve meşrutiyet ilan edilmiştir.

3 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Temmuz 1906'da gerçekleşen kuruluş toplantısında şunlar hazır bulunuyordu: Bursalı Mehmet Tahir, Naki, Talat, Mithat Şükrü (Bleda), Rahmi (Evrenos), Ömer Naci, Kazım Nami (Duru), İsmail Canbolat, İsmail Hakkı ve Süleyman Fehmi (veya Fehmi'nin yerine Eyüp Servet (Tör)

(E. J. Zürcher (2003). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. Çev. N. Salihoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları. s. 67; K. N. Duru (1957). "İttihat ve Terakki" Hatıralarım. İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, s. 13) Bunların içinde kuruluşu yönetmek üzere dört üye seçildi: Mehmet Talat, Rahmi, Mithat Şükrü ve İsmail Hakkı Canbolat (Iacovella, A. (1999). *Gönye ve Hilal İttihat-Terakki ve Masonluk*. Çev. T. Altınova. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 39.) Duru (1957) ise ilk Merkez-i Umûmi'nin üç kişiden (Talat, Canbolat ve Rahmi) oluştuğu notunu aktarıyor.

4 Reval'de İngiltere Kralı ve Rus İmparatoru'nun Makedonya meselesini esas alan görüşmeleri, Resneli Niyazi başta olmak üzere İttihatçıların dağa çıkışını ve Meşrutiyet ilanı talebiyle isyan etmelerini tetikleyen başlıca etkenidir. Hüseyin Kazım Kadri'ye affen söylenirse, eğer Reval görüşmeleri sebebiyle halkın hissiyatı galeyana gelmeseydi ve II. Abdülhamid'in mahirane siyasetiyle biraz daha zaman kazanılmasına imkân görülseydi, ordu ve milletin isyan edeceği pek de akla gelmeyebilirdi. (H. K. Kadri (1991). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*. Haz. İ. Kara. İstanbul: İletişim Yayınları. s. 229.)

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İstanbul'da hayli karmaşık bir güç dengesi ortaya çıkmıştır. Bir yanda II. Abdülhamid hâlâ saltanat koltuğunda oturmaktadır, diğer yanda deneyimli devlet adamı Kamil Paşa sadrazamlık görevini üstlenmiştir. İlâveten 1908 İhtilali sonrasında İttihat ve Terakki adını kullanmaya başlayan cemiyet de önemli bir güç odağı haline gelmiştir.⁵ Son olarak, artık gücü sınırlı da olsa bir meclis ve onun mebusları vardır. Bu karmaşık güç dengesi içinde, 1908 Devrimi'nin hemen ertesinde, İttihatçıların payitahtta iktidarı mutlak surette kontrolleri altına almaları beklenebilirdi. Ama bunun yerine iktidarı dışarıdan denetlemeyi daha uygun buldular. Çünkü, genç ve deneyimsizdiler. Bir siyasi parti çatısı altında örgütlenip yönetimi doğrudan ele alacak niteliklerden yoksun olduklarının farkındaydılar. Dahası Devrim sürecinde, çizdikleri idealist profil doğrultusunda, makam peşinde koşan kişiler olarak görülmeyi istemiyorlardı (Birgen, 2009: 85, 115).

1908-1913 arasındaki deneyimlerini adlandırmak üzere kullanıldığı biçimiyle “denetleme iktidarı”⁶ evresi, daha en baştan İttihatçıların hükümeti kontrol etme yetkilerinin bulunduğunu iddia etmeleri ve bu iddiaların Dr. Nazım ve arkadaşları tarafından İzmir'de fazlasıyla serbest, sorumsuz ve intikam alıcı bir muameleyle halk arasında dile getirilmesi ciddi eleştirileri beraberinde getirmiştir (Eyicil, 1988: 68-9). İttihatçıların müdahaleleriyle sık sık hükümetlerin değişmesi ve İmparatorluk içindeki yakın uzak bütün yönetim aygıtlarının iktidar partisine bağlanması yönündeki çabalar rahatsızlık yaratmıştır (Adivar, 2009: 157). Ayrıca, kendi yandaşlarına alan açmaya ve bürokrasi içinde örgütlenmeye özel önem verirken konumları tehdit altına giren grupların da kısa süre içinde tepkisini çekmeye başlamışlardır. Ahrar Fırkası bu tepkilerin bir ürünü olarak liberal ve muhafazakâr unsurları temsilen kurulmuştur. Saray, İTC ve Bâbîâli bürokrasisi arasındaki dengeleri sürdürmek bu dönemde hiç de kolay değildi. Özellikle herkesin kendi konumunu konsolide etmeye dönük adımlar attığı ya da stratejiler geliştirdiği

5 Temmuz 1908 İhtilali'ni takip eden günlerde Jön Türk hareketinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC) mesafeli pek çok mensubunun da İstanbul'a döndüğünü ve İstanbul'daki iktidar mücadelesinin bir parçası olma çabası içine girdiğini unutmamak gerekir. Bu vesile ile kanışıklığa mahal vermemek adına bir husus önemle vurgulanmalıdır: İTC her ne kadar Jön Türk hareketinin içinden doğmuş ise de, İTC ile Jön Türk hareketini tümüyle özdeş örgütlenme biçimleri olarak göremeyiz. Jön Türk hareketi, şüphesiz İTC'yi aşan ve hatta yer yer İTC ile çatışan unsurları da ihtiva eder. Prens Sabahaddin grubunu bu minvalde en bilinen örnek olarak anabiliriz.

6 Sina Akşin, “denetleme iktidarı” kavramı ile İTC'nin yap ya da yapma biçiminde verdiği emirlerle hükümeti dışardan denetlediğini anlatmaktadır. Ona göre, bu emirlerin uygulamı uygulanmadığını denetleyecek bir güce İTC başlangıçta henüz erişmiş değildi. (S. Akşin (2006). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Yayınları. s. 14-15.)

bir evrede, liberal ve muhafazakâr unsurların muhalefeti, İTC'nin önünde daha işin başında büyük bir engel olarak belirlemiştir. En nihayetinde, İTC'nin genç ve deneyimsiz kadrolarının peş peşe yaptığı hatalar, -özellikle merkezde kontrollerini artırmak üzere hem baskıcı eğilimler içine girmeleri hem de bürokrasiye yandaşlarını yerleştirmeleri ve hükümetleri kontrol etmek için geliştirdikleri yöntemler- 31 Mart 1909 isyanını tetiklemiştir. İTC'nin önde gelenleri yaşadıkları ilk şokla gizlenmek ve İstanbul dışına kendilerini atmak zorunda kalsalar da, Makedonya'daki askeri gücün varlığı sayesinde kısa süre içinde payitahtta kontrolü tekrar ele geçirebilmişlerdir. Hareket Ordusu'nun Mahmud Şevket Paşa önderliğinde İTC adına ve lehine İstanbul'a girişiyle birlikte artık II. Abdülhamid'i hal' etmenin zorunluluğu kendini göstermiş ve bu yönde alınan karar icra edilmiştir. Böylece 31 Mart isyanı bir bakıma İTC için bütün belaların bir hamlede silip süpürülüp temizlenmesine vesile olmuştur (Uşaklıgil, 1965: 108). Artık II. Abdülhamid bir denge ya da güç unsuru olarak İTC'nin karşısında yoktur. Kamil Paşa ya da Said Paşa gibi yaşlı yönetici elitlerle baş etmek de artık daha kolaydır. Nitekim Halaskar Zabitan Hareketi karşısında geçici bir süreliğine iktidarlarını yitirseler de, Bâbîâli Baskını ve Mahmud Şevket Paşa'nın katledilmesini takip eden günlerde kontrolü ele geçirmeyi başarmışlar ve 1913-1918 yılları arasında sürecek fiili bir tek parti rejimini tesis etmişlerdir. Artık İstanbul'da tek kontrol sahibi güç İTC'dir. "Muhalefet sindirilmiş, sürülmüş ve kaçmaya zorlanmıştır" (Tunaya, 1988: 26). I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar İTC konumunu muhafaza etmeyi başarmıştır; ancak savaşın bitimiyle birlikte, 1918'de, düzenlediği kongreyle kendini feshetmek zorunda kalmış ve tarih sahnesindeki yerini resmen terk etmiştir. Savaşa girmenin ve savaş sürecinde yaşananların bedeli, İTC için ağır olmuştur.

İTC önderleri için savaşa girmek, Büyük Güçler'in kendilerinden esirgediği egemenliklerini icra etmek yolunda önemli bir fırsat kapısıydı. Bu yüzden kendi kaderlerinin efendisi olmak üzere (Ahmad, 2010: 39) savaşa giriş kararı aldılar. Savaş kararının ve Alman yetkililerle yapılan gizli anlaşmanın çok az sayıdaki isim dışında herkesten saklanmasından başlayarak savaşta gösterilen performans ve en nihayetinde Almanya'nın yenilgiyi kabullenmesiyle birlikte Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar geçen sürede artık İTC iyice yıpranmıştır. 1915'te yaşanan Ermeni tehcirinin hesabını vermek zorunda kalmak ve yenilginin faturasının kendilerine kesilmesi ihtimalinin yüksekliği gibi faktörleri dikkate aldıklarında İTC'nin önderleri için bir kez daha İstanbul'u terk etmek zaruri hale gelmiştir.

Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Bahaddin Şakir ve Azmi Bey gibi önder kadronun yokluğunda, I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde direniş hareketleri başgösterir. Direniş hareketlerini örgütleyenler büyük oranda İTC kadrolarıdır. Özellikle Karakol Cemiyeti'nin hem insan hem de savaş malzemesi transferinde üstlendiği kritik misyon İttihatçı kadroların Milli Mücadele'deki varlığının açık bir işareti. Karakol'un bir diğer önemli hedefi de Müslüman halkı, özellikle de eski İttihatçıları İtilaf Devletleri ve Hıristiyan azınlıkların öç ve eziyet girişimlerine karşı koruma altına almaktır (Zürcher, 2016: 30). Bütün bunların dışında, Karakol Cemiyeti eliyle sürdürülen faaliyetler, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişinde de etkiliydi (Zürcher, 2003). Mustafa Kemal başarılı bir askeri kariyere sahipti, İTC'nin öncü kadroları gibi yıpranmış değildi ve Milli Mücadele Hareketi'nin liderliği için bu bakımdan biçilmiş bir kaftan gibiydi. Öte yandan, Milli Mücadele Hareketi başlangıçta kolektif eylemliliğin tipik bir örneğini sunar. Birçok subay hareketin ivme kazanmasında ortak bir mesaiyle önemli işlevler üstlenmişlerdir. Bu sırada Enver, Talat ve Cemal Paşalar başta olmak üzere yurt dışına çıkan İttihatçıların Milli Mücadeleye duyarsız kalmadıklarını biliyoruz. Talat Paşa Şark Kulübü ve Enver Paşa *İslam İhtilalleri İttihadı Cemiyeti* gibi örgütlenmelerle Pan-İslamcı ve Pan-Türkçü duyarlılıkları esas alarak Milli Mücadele sürecinde Anadolu'nun elini güçlendirmek için çaba harcamışlardır (Babacan, 2014; Eyicil 1988). Enver, Talat ve Cemal Paşalar, Milli Mücadeleye katılmak amacıyla koşullar elverirse Anadolu'ya dönmek arzusuna da sahiptiler. Bu üçlü içinde Enver Paşa dışındakilerin Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini kabule hazır olduğu anlaşılıyor.⁷ Sıralanan isimlerden hiçbiri Milli Mücadeleye refakat üzere Anadolu'ya gelemeyeceklerdir. Özellikle Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılması Mustafa Kemal'in önderliğinin pekişmesi bakımından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu kritik eşiğin aşılmasından sonra yaşananlar –saltanatın kaldırılması, Yunan ordusunun İzmir'de denize dökülmesi, Cumhuriyet'in ilan edilmesi, Şeyh Said İsyanı ve Tahrir-i Sükun Kanunu'nun çıkarılması ve İzmir Suikasti ile ilişkili oldukları iddiasıyla bazı öncü isimlerin yargılanarak haklarında idam ya da hüküm giyme kararı alınması- adım adım Mustafa Kemal'in önündeki engelleri aşmasına ve liderliğinin tartışılmaz addedilmesine imkân tanımıştır.

7 Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa ile Mustafa Kemal arasındaki mektuplaşmalar, Milli Mücadele'nin ilk yıllarında yaşananları anlamak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu kapsamda bkz. H. C. Yalçın (2002). *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*. Haz. O. S. Kocahanoğlu. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

İttihatçılık'a Karşı Kemalizm ya da Kemalizme Karşı İttihatçılık

Tanzimat döneminin aktörlerine ve uygulamalarına yönelttikleri eleştirilerle entelektüel ve siyasi tarihimiz içinde dikkat çeken Genç Osmanlılar, Jön Türk hareketinin öncülleri olarak kabul edilir. Benzer bir halef-selef ilişkisi ilk kuşak Jön Türk hareketi ve İttihatçılar arasında da vardır. Bu bağı çeşitli biçimlerde ya da farklı araçları kullanarak analiz etmek mümkündür. Öncelikle, Mehmet Talat başta olmak üzere, OHC'nin kurucuları arasında yer alan Mithat Şükrü ve Evrenoszade Rahmi, ilk kuşak Jön Türklerin kurdukları Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri idi. Mehmet Talat, İTC içindeki faaliyetleri sebebiyle Selanik'e sürülmüş, Mithat Şükrü Genova'da ve Rahmi Bey de Fransa'dayken İTC'ye katılmıştı (Zürcher, 2007: 547). İkinci olarak, OHC'nin ilk kurucuları arasında yer alan Ömer Naci ve Hüsrev Sami, muhalif hareket içindeki faaliyetleri fark edilince Selanik'ten ayrılıp Paris'e kaçmışlar ve orada hem Ahmet Rıza hem de Prens Sabahaddin gruplarıyla temas kurmuşlardı. Kendilerine daha çok Ahmet Rıza ekolünü yakın buldukları, tanıklıklardan ve Ahmet Rıza grubunun çıkardığı *Şuray-ı Ümmet* dergisinde imzasız yazılar yazmaya başlamalarından (Tevetoğlu, 1987: 86) anlaşılıyor. Selanik merkezli OHC ile Paris merkezli İTC arasındaki son ve en etkili bağın müessisi ise Dr. Nazım'dır. Onun Paris'ten Selanik'e gelerek Mehmet Talat ve arkadaşlarını ziyaret etmesi, bir süre sonra iki grubun Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birleşmesiyle sonuçlanmıştır. Birleşme amacıyla hazırlanan protokolde her iki gruba hem özerk bir statü tanınmış hem de önemli bazı stratejiler üzerinde uzlaşma sağlanmıştır. Özellikle 1908 sonrasındaki cemiyet-parti içindeki gelişmeler dikkate alındığında, şüphesiz OHC'li kadrolar ilk kuşak Jön Türklere göre hem sayıca çok fazladır hem de daha etkin konumlar elde etmişlerdir. Ayrıca OHC kökenli isimlerin daha çok asker ve eylemci bir tipi, Paris şubesinin ise entelektüel faaliyetleri temsil etmeleri münasebetiyle arada keskin bir ayrım olduğu da iddia edilebilmektedir (Aydın, 2014; Küçükılınç, 2016). OHC'nin kuruluşuyla birlikte bir entelektüel hareket değil iktidarı ele geçirmek isteyen gerçek bir örgütün ortaya çıktığı (Georgeon, 2012: 541) ya da, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin bütünleşme sonrasında bir "ihtilal komitesi"ne dönüştüğü (Çiçek, 2004: 70) doğrudur. Buna karşılık, ilk kuşak Jön Türkler de ihtilalci bir özden vareste değillerdir. Abdülhamid rejimine son vermek üzere yürütülen faaliyetlerin arkasında zaten çoğu askeri bir eğitim almış olan ilk kuşak Jön Türkler vardır.

Jön Türklerin iki kuşağı arasındaki ilişkinin yukarıda kısaca özetlenen mahiyeti esasen Mustafa Kemal ve İttihatçılık ilişkisinin bir özeti gibidir.

Mustafa Kemal, İTC'nin bir "ihtilal komitesi"ne dönüştüğü yıllardan başlayarak İttihatçı hareketin bir mensubudur. İTC içinde önemli roller üstlenmiş bir askeri aktördür. Ancak İTC'nin lider kadrosu içinde yer almamaktadır. Zira OHC'nin kuruluşu sırasında Selanik dışında -Şam'da- görev yapmasından dolayı geri planda kalmıştır. Bir bakıma, cemiyete geç katılması öncü kadro arasında yer almasına mani olmuştur (Zürcher, 2003: 74). Ayrıca, Makedonya'ya dönebildikten sonra özellikle Enver Paşa ile aralarındaki gerilimin sürekliliği onu geri planda kalmaya itmiştir. Burada kişisel rekabete eşlik eden bir tutum farklılığı da göze çarpar. Mustafa Kemal baştan itibaren askerlerin siyasete müdahalesine itiraz edenlerdendir. O, ordunun siyasete müdahalesinin, orduyu gerçek askeri ve toplumsal rollerine odaklanmaktan uzaklaştıracağına inanıyordu (Hanioglu, 2011: 46). Oysa İTC büyük oranda kendi meşruiyetini ordudan devşirme eğilimi içindeydi. Özetle, Mustafa Kemal, Cemiyet'in Merkez-i Umûmîsi'nin dışında kalan bir isim olarak bilinir. Buna karşılık, cemiyetin heterojen kompozisyonu ve cemiyet içindeki dengeler Mustafa Kemal'in İttihatçılar arasındaki görece etkin varlığını muhafaza etmesine imkân tanımıştır.

İTC'nin öncü kadrolarının karşısında Mustafa Kemal'in tarih sahnesinde öne çıkması dikkate değer bir sürecin ürünüdür. Mustafa Kemal, bazıları Mustafa Kemal'in liderliğinden kaynaklanan diğer bazıları ise ülkenin içinde bulunduğu koşulların bir ürünü addedilmesi gereken fırsatların sunduğu avantajlarla hem İttihatçıların öncü kadrolarına hem de silah arkadaşlarına göre ismi çok daha fazla öne çıkan bir aktör haline gelmiştir. Bu avantajlardan ilki başta Mehmet Talat olmak üzere öncü isimlerin yurt dışına çıkmak zorunda kalmalarıdır. İkincisi, İngilizler'in İTC'nin pek çok önemli şahsiyetini Mart 1920'de Malta'ya sürgüne göndermesidir. Üçüncüsü, İTC'nin kendini feshetmesi sonrasında İttihatçıların önemli bir kısmının Mustafa Kemal'e biat etmeleri ve biat edenlerin dışında kalan küçük bir grubun yol açtığı tehdidin İzmir Suikastı davaları vesilesiyle ortadan kaldırılmasıdır. İttihatçıların liderleri ile Mustafa Kemal arasındaki bu çatışmalı ilişkiye rağmen, unutulmamalıdır ki İTC'nin daha alt kadroları ile Mustafa Kemal arasındaki sıkı bağlar hem Milli Mücadele sırasında hem de sonrasında devam etmiştir.

Milli Mücadele yıllarında bu sıkı bağlar İttihatçı bir geçmişe sahip olanların önemli bir kısmının Mustafa Kemal'e sunduğu destekle fazlasıyla konsolide edilmiştir. Daha önce de vurgulandığı üzere Milli Mücadele İttihatçıların öncülüğünde başlatılan bir kıyam hareketidir. Buna karşılık, Mustafa Kemal'in Milli Mücadele yıllarında, İttihatçılık ile mesafelendiği de bilin-

mektedir. Birgen'in (2006: 696) çarpıcı ifadesiyle, Kuvayımilliyeciler içinde "[e]kseriyet İttihatçılarda olmakla beraber ortada İttihatçılık hemen hemen yok" gibidir. Bunun bilinen en temel sebebi, kurtuluş hareketinin İttihatçı bir kalkışma olarak kabul edilmesinin hem dış güçlerle ilişkilerde hem de içerideki ulusal birliği sağlamada çıkaracağı güçlüklerdir. Özellikle İTC ile özdeşleştirilmek, Milli Mücadele için, İstanbul hükümetiyle ve İtilaf devletleriyle yapılacak görüşmelerde, anlaşma yolunu büsbütün tıkayabilecek fazladan bir engel oluşturacağından Sivas Kongresi'nde açık bir biçimde İTC ile Milli Mücadele arasında hiçbir ilişkinin bulunmadığı deklare edilmiştir (Zürcher, 2003: 110). Öte yandan, Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinde İTC ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) arasında gerçekleşen siyasi çekişmelerin Milli Mücadele Hareketi'nin enerjisini soğurmaması için de Mustafa Kemal İttihatçılık ile arasına mesafe koymayı gerekli görmüştür. Biraz da bu konumu pekiştirmek üzere, Mustafa Kemal'in İttihatçıların öncü kadrolarını, I. Dünya Savaşı sırasında büyük ölçüde rüşvete, savaş vurgunculuğuna ve yolsuzluklara bulaşmış, dahası Osmanlı İmparatorluğu'nu I. Dünya Savaşı'nda İttifak devletleriyle birlikte savaşa sokarak devletin geleceğiyle sorumsuzca kumar oynamış (Mecfie, 2003: 11) kimseler olarak eleştiri konusu ettiği de dikkate alınmalıdır.

Mustafa Kemal ve İttihatçı gruplar arasındaki gerilimleri gözler önüne seren bir diğer boyut silah arkadaşlarıyla yaşananlara dairdir. Aralarında Kazım Karabekir, Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay ve Adnan Adıvar gibi isimlerin yer aldığı yakın çalışma arkadaşlarıyla Mustafa Kemal arasındaki ilişki Milli Mücadeleyi takip eden günlerde adım adım dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşüme yakından bakıldığında, kişisel rekabetlerin dostlukları ya da mesai arkadaşlığından kaynaklanan yakınlıkları gölgeleyebildiği anlaşılmaktadır. Birlikte verilen bir mücadelenin neticesinde Mustafa Kemal'in isminin diğerlerinin kat be kat önüne geçişi silah arkadaşlarını rahatsız etmiştir. Her biri tıpkı İTC içindeki parti içi demokrasiye benzer bir vasatın paydaşı olma şansını yitirmenin ve gücün Mustafa Kemal'in elinde toplanmasının bir tür istibdat ile sonuçlanması ihtimalinin yüksekliği karşısında kaygılanmışlardır. Öte yandan, yukarıda sıralanan aktörler ile Mustafa Kemal arasında halifeye bağlılık bakımından açık bir farklılık vardır. Aralarındaki sınıfsal mesafe bu farklılığı anlamamızı mümkün kılıyor. Diğerlerinin babaları Osmanlı Devlet'inin görece üst düzey bürokratları arasında yer alan ve varlığını Osmanlı sultanlarına borcu olan kişilerdir.⁸ Oysa Mustafa Kemal için bu-

8 Örneğin Kazım Karabekir'in babası Osmanlı ordusunda çeşitli görevler üstlenmiş, ödüller almış Mehmet Emin Paşa'dır. Rauf Orbay'ın babası Deniz Kuvvetleri'nde Oramiral ve Ayan Meclisi azasıdır.

nun bir geçerliliği yoktur. Bu yüzden de hanedana karşı güçlü bir sadakatle bağlı değildir (Ahmad, 2019: 72-3). Neticede Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TpCF) kapatılması ve 1926'daki İzmir Suikasti sonrasında sıralanan isimlerin her birinin yargılanışı Mustafa Kemal'in silah arkadaşlarıyla rekabetinden galip ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Mustafa Kemal ölene değin Kazım Karabekir başta olmak üzere bir tür denge-fren mekanizması rolü oynayabilecek tüm aktörler siyasi hayatın dışında kalmışlardır.

Modernleşme Deneyimi İçinde İttihatçılık ve Kemalizm

Osmanlı Devleti'ndeki reform hareketleri, III. Selim'den başlayarak devletin ömrünü tamamlayışına kadar devam etmiştir. Bu süreçte elde edilen kazanımlar, Cumhuriyet'e önemli bir miras bırakmıştır. Denebilirse, Osmanlı Devleti ile Cumhuriyet arasında modernizasyon teşebbüslerinde ısrar bakımından açık bir süreklilik söz konusudur. Bu sürekliliğinin izlerini Tanzimat Dönemi'nden başlayarak II. Abdülhamid'in 33 yıl süren saltanatında, İttihatçıların egemen bir otorite haline gelmeleri ile neticelenen Meşrutiyet deneyiminde ve son olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu takip eden ilk on beş yıl içinde yürürlüğe konan reform programında rahatlıkla takip edebiliriz.

Yukarıda sıralanan dönemlerin her birinde, yerel ve uluslararası pek çok dinamiğin belirleyiciliği altında, genel eğilim ve hedefleri bakımından birbirine hayli benzeyen reform programları uygulanmıştır. Askeri ve sivil bürokrasi, maliye, hukuk ve eğitim alanlarının ıslahı ve yenilenmesi yönünde atılan adımlar zaman içinde hem devleti hem de toplumu ciddi manada dönüşüme uğratmıştır. Bu dönüşüme katkıları bakımından İTC ve Cumhuriyet dönemi reformlarını karşılaştırabiliriz.

İttihatçılar özelinde söylenirse, öncelikle devleti kurtarma derdindeki İTC, ihtilali amaçlayan bir cemiyet hüviyetiyle tarih sahnesine çıktığı halde, muhafazakâr ve ilerici unsurlar arasında daima bir uzlaşma sağlamaya çalışmıştır. Uyguladığı politika muhafazakâr ve pragmatisttir (Yalçın, 2018: 83). İTC, öte yandan, devletin dağılmasını engellemeye çalışıyordu, yani mevcut statükonun devamından yanaydı. Devlet merkezli bakış açısı ile devleti yüceltmeyi her şeyin üzerinde tutan fikirlere özel bir önem atfediyordu. Tam da bu yüzden, İTC'nin öncülük ettiği pratiği "muhafazakâr eylemcilik" biçiminde tavsif etmek daha doğrudur (Hanioğlu, 2009). Bir başka biçimde söylenirse, İttihatçıların reformculuğu evrimci bir çizgide tezahür etmiştir.

Adnan Adıvar kadı Ahmet Bahai Efendi'nin oğludur. Ali Fuat Cebesoy'un babası ise İsmail Fazıl Paşa'dır –ilk Bayındırlık Bakanı.

Buna karşılık, Cumhuriyet ile birlikte bu evrimci çizginin mahiyeti itibariyle olmasa da ruhu itibariyle devrimcileştiği iddia edilebilir. Mahiyeti itibariyle, öncekinden radikal bir farklılık söz konusu değildir. Bu benzerlik öncelikle erken Cumhuriyet döneminin pragmatizminde karşımıza çıkar. Katı bir ideolojiye yaslanmaktan kaçınan ve zaman zaman değişebilen siyasaların uygulanması İttihatçılık ile kesişen bir özellik olarak belirir. Ancak, Mustafa Kemal, devlet kurtarmaktan ziyade kurmak temel hedefiyle yola çıktığından, seleflerine nisbetle daha radikal bir biçimde hareket edebilmiştir (Hanioglu, 2006: 260). Bu yüzden de Kemalist kadrolar, uyguladıkları reformları daha çok inkılap ya da devrimle tanımlamayı tercih etmişlerdir. Yeni düzen kurulduktan sonra ise devrimcilik yerini “düzen içinde ilerleme” fikrine yani yeniden evrimci bir hatta yol almaya bırakmıştır (Köker, 2004: 171).

İttihatçılar ile Mustafa Kemal arasında kurulacak ilişki için *uygulanan reform programı* bir başka temel karşılaştırma alanıdır. Reformlar bahsinde, İttihatçılar ile Mustafa Kemal arasındaki ilk benzerlik tepeden inme yasalarla devleti ve toplumu dönüştürme çabalarında temellenir (Mardin, 2000: 63). Her iki grup için aşağıdan ayaklanma değil yukarıdan yönlendirilen düzenli bir dönüşüm esastır (Zürcher, 2011: 51). Bu sebeple yasaları değiştirmenin, yukarıdan aşağıya bir modernleşmenin tipik bir işareti olarak, devleti ve toplumu dönüştürmenin en önemli adımı olduğunu varsayıyorlardı. Dolayısıyla hem İttihatçıların hem de erken dönem Cumhuriyet elitlerinin çabaları büyük ölçüde Osmanlı Devleti’ne ait kurumları “değiştirmek ve içinde bulunulan koşulların maddi ve formel yönlerini yeniden biçimlendirmeye yönelikti; güdülen amaç daha çok bunların Avrupa’daki karşılıklarına benzermesini sağlamaktı” (Kasaba, 1999: 20). Bununla birlikte, II. Meşrutiyet dönemi reformları, bir yandan sekülerleşmeyi diğer yandan da milliyetçi bir doğrultuda ekonomiyi ve toplumu inşa etmeyi amaçlıyor olmasıyla da Cumhuriyet’e kolaylıkla bağlanabilir.

Her iki dönemin reformları için iki temel öncelik söz konusudur: sekülerleşme ve milliyetçilik. İlki ilmiyye sınıfına ve bürokrasinin geleneksel kadrolarına nisbetle modern eğitim kurumlarından yetişenleri öne çıkarırken, ikincisi ise Türk ve Müslüman unsurları gayrimüslim azınlıklar karşısında açıkça kollayan bir stratejiyi temsil eder. Reformlarla ilgili bir diğer ortak nokta da kapitalistleşme sürecine entegrasyon yönünde gösterilen ortak iradedir. Son olarak, İttihatçılar ve Kemalistler, uyguladıkları reform programına yönelik muhalif tepkiler bakımından da benzer bir kaderi paylaşmışlar ve daha çok muhafazakâr ve liberal gruptan gelen itirazlarla mücadele

etmek zorunda kalmışlardır. Meşrutiyet dönemi muhalefeti ile Kemalist dönemdeki muhalif unsurlar arasındaki ortaklık bu bakımdan çarpıcıdır.

İTC hiçbir şekilde İmparatorluğun yönetiminde ilmiye sınıfına eşit bir statü verme eğiliminde değildi. Öte yandan sekülerleşmeye yönelik her adım ilmiye sınıfının Osmanlı idari teşkilatı içindeki konumunu aşındırıcı sonuçlar üretmişti. Aynı şekilde Cumhuriyetin ilk yıllarındaki hükümet politikaları İslami kurumların rollerini ve işlevlerini sınırlandırıyor, ulemanın sosyal ve siyasi sermayesinin değerini düşürüyor ve siyasi nüfuzunu yok ediyordu (Bein, 2013: 122, 152). Bu unsurların konumlarını yitirmelerine itiraz etmeleri çoğu zaman zihinsel bir gericilikle özdeşleştirilmiştir. Benzer bir ötekileştirmeye ilmiye sınıfı ile birlikte liberal muhalefetin de maruz kaldığını biliyoruz. Özellikle Tanzimat'tan başlayıp Cumhuriyet elitlerine kadar devam eden merkezîyetçi paradigma (Sönmez, 2012: 30) karşısında dönem dönem adem-i merkezîyetçiliği esas alan görüşler yer almıştır. Azınlıkların İttihat-ı Osmanî'ye katılımının ancak adem-i merkezîyetçilikle sağlanabileceğini savunan liberaller, örneğin Prens Sabahaddin, İTC reformcuları ile çoğu zaman, dostane ya da sıkı ilişkiler içinde olamamıştır. Tam tersine adem-i merkezîyetçilik devleti yıkıma götürecektir bir pratik olarak kabul edildiği için liberaller İTC karşıtı bir siyasi pozisyon almak zorunda kalmıştır.⁹

İTC ve Cumhuriyet dönemindeki siyasal özneler arasındaki ilişkiye dair yukarıda söylenenlere ilave edilmesi gereken bir başka husus, İTC'nin ya da Kemalistlerin muhalifleri zemmedişlerinde karşımıza çıkar. Bir "cemiyet-i mukaddese" olarak İTC, memleketteki tüm teşkilat ve idare kabiliyetinin, samimiyet ve vatan muhabbetinin kendisinde toplandığını iddia etmekte ısrarcıdır (Birinci, 1990: 33). Öyle ki, İttihatçılar, memleketi kurtaracak tek güç oldukları kanısındadırlar. Bu kutsal nitelikli misyon ve işlevin tek sahibine karşı her türlü muhalefet ise vatan hainliği sayılmıştır (Tunaya, 2010: 233). Benzer bir zeminden hareketle, TıCF, İzmir Suikasti ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) gibi deneyimleri esas alarak, erken Cumhuriyet dönemi seçkinlerinin muhayyilelerinde muhaliflerin yer alma biçimine bakıldığında, İTC dönemi ile belirgin bir süreklilik tespit edilebilir. TıCF

9 Mezkûr mücadelede daha çok liberal kanada yakın duran Ahmet Bedevi Kuran'a göre, İttihatçılar ve liberaller arasındaki çekememezlik –I. Paris Kongresi'nde vuku bulduğu biçimiyle– fikir ihtilaflarından daha çok benlik iddialarından ve baş olma ihtiraslarından kaynaklanmaktadır. (A. B. Kuran (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları. s. 354.) Buna karşılık, Birol Emil için Mizancı Murad ile Ahmet Rıza arasındaki ayrıntılı rekabet ve liderlik mücadelesinin yanında, prensip ve fikir ihtilafları da belirleyici olmuştur. (B. Emil (2009). *Mizancı Murat Bey: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları. s. 139.)

kapatılırken gerekçe dini siyasete alet etmek ve dolayısıyla vatana ihanettir. Ayrıca, Atatürk tarafından kurdurulan SCF de, benzer suçlamalara maruz kalarak tarih sahnesinden silinmiştir (Mardin, 1991: 181). Bir bütün olarak erken Cumhuriyet yıllarında muhalefet bölücülük, dini siyasete alet etme ve ihanet gibi suçlamalara maruz kalmış ve neticede daha önce de vurgulandığı üzere çeşitli yollarla tasfiye edilmiştir.

Çoğulculuktan Otoriterliğe Değişen Siyasal Konular

Genç Osmanlıların Tanzimat'ın Fuat ve Âlî Paşalarına, Jön Türklerin II. Abdülhamid'e, Hürriyet ve İtilafçıların İttihatçılara, İttihatçılar içinden bir zümrenin ve 1946 sonrası Demokratların Kemalistlere yönelttikleri eleştirilerin başında müstebid bir rejim inşa edildiği, muhalefetin ve basın yayın organlarının baskıya maruz bırakıldıkları iddiası gelir. Özellikle İttihatçılar ve Kemalistler arasındaki ilişkiyi ele alırken Zürcher'in (2009) vurguladığı üzere, iktidara gelirken önce direniş evresi yaşanır. Akabinde ise çoğulcu bir evreden geçilir. Bu çoğulculuğun bir yönü, hem İttihatçılar hem de Kemalistler için geçerli olmak üzere, parti içindeki yapıya dönüktür. Diğer yönü ise muhalif isim ve kurumların yoğun biçimde temsil hakkına sahip olduğu bir siyasi hayatın varlığına işaret eder. Çoğulculuğun parti içine yönelik yüzünü esas aldığımızda, İttihatçılar her zaman çoğulcu bir siyasi hareket olma vasfını muhafaza etmeyi başarmışlardır. İTC, sadece kadro ve anlayış yönünden değil, liderlik açısından da çoğulcu bir yapıya sahiptir. İTC önderliğini Talat, Enver ya da Cemal'e münhasır kılmak doğru değildir. Cemiyetin içinde tek başına egemen bir kişilik olmadığı için, hiç kimsenin her istediğini yaptırma şansı yoktur (Yalçın, 1976: 213). Bu bakımdan İTC'deki örgüt içi demokrasi hayli dikkat çekicidir. Benzer bir biçimde, Mondros Mü-tarekesi sonrasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinin işgal edilmesine karşı gelişen direniş hareketinin erken evrelerinden başlayarak 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşu ile bağımsızlığın tekrar kazanılmasına kadar geçen süre içinde, Milli Mücadele'nin öncü komutanlarının her biri kayda değer bir ağırlığa sahiptir –her ne kadar Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'deki liderliği zamanla tartışma götürmez bir mahiyet arz etmeye başlamışsa da.

Çoğulculuk bahsinde ikinci önemli husus, hem İttihatçıların hem de Kemalistlerin iktidarlarının başlangıcında, farklı görüş ve eğilimlerin temsil edilme ya da kendini ifade etme haklarının mahfuz tutulması ile ilgilidir. İTC, 1908'den 1913'e değin, yaklaşık beş yıl boyunca, farklı siyasi, ideolojik ve toplumsal kesimlerin birer aktör olarak yer aldığı çetin bir iktidar mücadelesinin bir tarafı olarak varlık göstermiş ve birçok kez başkentteki

konumunun kısa süreli de olsa sarsılmasının önüne geçememiştir. Aynı şekilde, Cumhuriyetin kurucu önder kadrosu, Milli Mücadele yıllarından başlayarak 1925 yılındaki Şeyh Said İsyanı'na kadar, çoğulcu bir toplumsal ve siyasi vasatın bir parçası olarak varlık göstermiştir. Özellikle I. Meclis'te farklı seslerin temsili bunun açık bir işaretidir.

Son olarak, çoğulcu evre, her iki hareket için ortak bir deneyimi temsil etmek üzere, otoriter tek-parti uygulamaları ile son bulmuştur. Sert geçen iktidar-muhalefet ilişkilerine verilen cevap otoriter bir rejim inşadır. Aktörler kafalarındaki yeni Türkiye'yi vücuda getirmek ya da belki de konumlarını konsolide etmek için her seferinde hayli sert tedbirlere başvurmuşlardır. Komitacılıktan kalma suikastlere, sürgün kararlarına ve elbette olağanüstü hal rejimi içinde mahkemelerin verdiği idam kararlarına kadar giden bir süreç her iki dönemde de yaşanmıştır. Gazeteci Hasan Fehmi¹⁰ ve Ahmet Samim'in İttihatçı tetikçiler tarafından öldürülmeleri, içlerinde Refik Halid ve Rıza Tevfik gibi muhaliflerin yer aldığı bir grup siyasi aktör ve entellektüelin sürgüne gönderilmeleri, 10 Ağustos 1909'da çıkarılan Cemiyetler Kanunu ile iktidara karşı tehlike arz edebilecek tüm muhalif örgütleri kapatma yetkisinin İTC'nin eline geçmesi, 1912 seçimlerinde şiddet ve gözdağı ile çoğunluk kazanma çabası içine girilmesi (sopalı seçimler) İTC döneminin kayda değer baskıcı, yıldırıcı uygulamalarıdır.¹¹ Benzer şekilde yeni Cumhuriyetin önder kadrolarının isimleri bir dizi siyasi cinayetle, sürgün kararları ve idamlarla anılır. Trabzon'un kayıkçı kahyası Yahya Reis'in ve muhalif gazeteci ve milletvekili Ali Şükrü Bey'in katledilmesi, Milli Mücadeleye muhalefetleri sebebi ile düşman işbirlikçisi olarak görülenlerin (Yüzellilikler) sürgün edilmesi ve İstiklal Mahkemeleri'nin verdiği idam kararları muhalefetin tasfiyesi ve susturulması yönünde atılan hayli kritik adımlardır.

İttihatçıların ve Kemalistlerin Toplumsal Arka Planları

Mustafa Kemal'in İttihatçılar ile aynı muhitin içinde doğup büyüdüğü nü, siyasal toplumsallaşmasının aynı çevre ve evrede gerçekleştiğini genel bir önerme olmaktan çıkarabiliriz. Bunun için İttihatçıların toplumsal arka

10 Halide Edip Adivar, Hasan Fehmi'nin öldürülmesini İttihatçıların siyasi ihtirasının son haddine varması olarak görmektedir. Kendi sözleriyle ifade edilirse, "1909 Mart'ında Hasan Fehmi isminde bir muhalif gazeteciyi köprü üzerinde öldürdükleri zaman, siyasi ihtiras son haddini buldu. Bu hadise yeni rejimin ilk siyasi katli idi ve herkesin üzerinde çok derin bir tesir yaptı". (H. E. Adivar (2009). *Mor Salkımlı Ev*. İstanbul: Can Yayınları. s. 162.)

11 Akşin, bu terör, tedhiş ve yıldırma yöntemlerinin daha çok 1913'e kadar devam ettiğini ve bunun da İTC'nin gücünü konsolide etmekte, bir bakıma kendine güvenmekte zorlanmasından kaynaklandığını iddia etmektedir. (S. Akşin. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. s. 14-15.)

planlarına bakıldığında belli başlı özelliklerle karşılaşılır. Her şeyden önce hemen hepsi erkektir. Büyük çoğunluğu Müslümandır. Bu Müslüman çoğunluğun içinde Türklerin Kürt, Arap, Çerkez ve Arnavutlara nisbetle sayıca fazla oldukları bilinmektedir. Öte yandan içlerinde az sayıda dönme mevcuttur. Büyük çoğunluğu şehirlidir. Makedonya ve İstanbul başta olmak üzere İmparatorluğun çeşitli şehirlerinde doğmuş ve büyümüşlerdir. İçlerinde toprak sahiplerinin ve paşaların çocuklarına rastlanabildiği gibi tüccar ve memur çocukları da bulunur. Bu bakımdan bir çeşitlilik esastır. Bütün bunların ötesinde, onlar, bürokrasi ve subay kadrolarını yetiştirmek üzere kurulan Batı tipi okullarda okuyan ve genellikle yabancı dil bilen eğitilmiş bir zümreyi temsil ve teşkil etmektedirler. Mesleki açıdan, eğitimleriyle uyumlu biçimde, devlet görevlileri (doktorlar, memurlar, posta görevlileri ya da öğretmenler), özellikle de ordu mensupları İttihatçılar içinde kahir ekseriyeti oluşturur. Son olarak şunu söylemek icab eder, sosyal kökenleri bakımından sahip oldukları ortaklıklar dışında, Kemalistler, tıpkı Jön Türklerin ilk ve ikinci kuşağı (İttihatçılar) gibi büyük oranda ordu mensupları arasında yer almaktadırlar (Zürcher, 2008: 50).

Ortak bir toplumsal arka plana sahip İttihatçılar ve Kemalistler, idarenin parçası haline gelebilecek bir performans sergilemeye başladıklarında müesses nizamın temsilcilerinin küçümseyen tutumlarıyla yüz yüze gelmişlerdir. Aslında İttihatçıların daha okul yıllarından başlayarak bir tür “değersizleştirme”ye ya da “aşğılanma”ya maruz kaldıkları çeşitli hatıratlarda sık sık karşımıza çıkmaktadır. Büyük çoğunluğu “taşralılar”dan müteşekkil İttihat ve Terakki kadroları hem “İstanbullu” akranlarının hem de bürokrat zümrenin aşğılayıcı ya da ayrımcı tutum ve davranışları ile sık sık karşı karşıya kalmışlardır. Ne II. Abdülhamid, ne Tanzimat döneminin ürünü Bâbîâli paşaları ne de dönemin diğer yönetici seçkinleri onları ciddiye almaktadır. Atay bu durumu şu sözlerle ifade ediyor: “İttihat ve Terakki Fırkası’nın Rumeli’den İstanbul’a taşınan Merkez-i Umûmîsi, uzun müddet eski Alemdar Mustafa Paşa takımına benzer şivesi, tuhaf, adetleri iptidai, mizacı dağlı bir komiteciler ve fedailer ocağı gibi yadırganmıştı” (Atay, 2008: 142).¹² Benzer bir deneyimin Milli Mücadele sonrasında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başından geçtiğini yine Atay’ın tanıklığı ile öğreniyoruz. Bu sefer dönemin eski Os-

12 Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*’da, bir İttihatçı (Adnan) ile Abdülhamid dönemi bürokratlarından Erkan-ı Harb Müşiri Kerim Paşa’nın kızı (Belkıs) arasındaki ilişkiyi vesile kılarak İttihatçıların dönemin devletlülerince nasıl küçümsediklerini roman diliyle hayli etkili bir biçimde anlatır. (M. C. Kuntay (2020). *Üç İstanbul*. İstanbul: Oğlak Yayınları.)

manlı devlet ricalinin dışında öncü İttihatçılar, Mustafa Kemal'e ve yakınındakilere benzer bir muamelede bulunurlar. İstanbul'un Tanzimatçı kibarları karşısında milli mücadeleler "yaban" muamelesi görmektedirler.¹³ İstanbul fesi onlara yan bakmaktadır. Ara sıra girdikleri meclislerde bu yabancılar konuşmanın kesilmesinden kendilerine duyurulmaması gereken şeylerin konuşulduğunu anlamaktadırlar. Merkez-i Umûmîciler, gariptir alafangalarla bu tutum ve davranışlarda birlik olup, Ankara kalpağını alaya almaktadırlar (Atay, 2008: 601). Özetle, kendilerinden önceki seçkinlerce küçümsenmek, alaya alınmak ve çoluk-çocuk muamelesi görmek hem İttihatçıların hem de Kemalistlerin ortak bir kaderi idi.

İttihatçılar ve Kemalistlerin Dünyaya Bakışları

Mekteb-i Tıbbiye'de aldıkları formasyonun etkisi altında kaldıkları anlaşılan Jön Türk muhalefetine ilk temsilcileri, daha önce de vurgulandığı üzere Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan "yeni adam" ile hayli benzer niteliklere sahiptir (Hanioglu, 1986: 46). Bu benzerlik akla ve modern bilime, batılı yaşam tarzına verdikleri önemde temellenir. Mekteb-i Tıbbiye'den mezun Jön Türklerin önemli bir kısmı biyolojik materyalizme yakın bir dünya görüşüne sahiptir. Ahmet Rıza'nın pozitivistlikle yakın ünsiyetini dikkate aldığımızda, din-bilim ilişkisinde bilimi öne çıkaran bir tutum içinde oldukları da açıktır. Buna karşılık, içlerinde ulemadan, biyolojik materyalistlere ve pozitivistlere, merkezîyetçilerden azınlık ayrılıkçılığı peşinde koşanlara, milliyetçilerden hümanistlere kadar çok değişik eğilimlere sahip bir yapıyı temsilen Jön Türklük'ten bahsedildiğini dikkate alırsak, 'Jön Türk' tanımı yapmanın veya Jön Türk zihniyetinin çerçevesini belirlemenin çok da kolay olmadığı anlaşılır. Bunun sebebi, hareketin ortaya çıkış evresinde daha dar bir çevreye hitap eden bir felsefi ya da zihinsel formasyona sahipken, siyasal muhalefetine geniş gruplara yayma amacıyla yol aldıkça türdeşliğini yitirmesidir (Hanioglu, 1981: 274). Mustafa Kemal de Jön Türklerin ikinci kuşağını temsil eden İttihatçılar ile benzer özelliklere sahiptir. Tutum ve eylemleri büyük oranda İttihat ve Terakki eylemcisi olarak geçirdiği yıllardan etkilen-

13 Burada Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban*'ında "dinmeyen bir sızı" diye adlandırdığı yabancı muamelesi görmekten kaynaklanan yalnızlık duygusu ile Falih Rıfki Atay'ın bahsettiği 'yaban muamelesi görmek' arasında ince bir ayırım olduğuna dikkat edilmelidir. Hem Yakup Kadri'de hem de Falih Rıfki'da yabancı muamelesi gören Milli Mücadelecilerdir. Buna karşılık Yakup Kadri'de köylüler ile Milli Mücadeleciler, Falih Rıfki'da ise Osmanlı Devleti'nin ekâbirleri ve İttihatçılar ile Milli Mücadeleciler arasındaki ilişki söz konusu edilmektedir. (Y. K. Karaosmanoğlu, (2001). *Yaban*. İstanbul: İletişim Yayınları; F. R. Atay, (2008). *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınları.)

miş (Hanioğlu, 2011: 48) ve benzer bir formasyondan geçtiği İttihatçılar ile materyalizm, bilimcilik ve pozitivistliğe bağlılık bakımından aynı çizgiye gelmiştir.¹⁴

Hem İttihatçıların hem de Mustafa Kemal'in zihniyet dünyasının oluşumunda, Hıristiyan burjuvazi ile karşılaşmalar önemli oranda belirleyici olmuştur. Hıristiyan burjuvazinin Avrupalı bir kalkınma programını ve de hayat tarzını temsil edişi, İttihatçıların Makedonya'da, İstanbul'da ya da İzmir'de karşılaştıkları hayat tarzına öykünmelerinde ve uygulamak istedikleri reform programında fazlasıyla etkilidir. Bunun dışında, Yeni Osmanlılar'dan ve Fransız Devrimi'nden esinlenmeleri; Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketlerin komitacı faaliyetlerinden ilham alarak hem Trablusgarp'da hem de Anadolu'da benzer adımlar atmaları¹⁵; 31 Mart İsyanı, Şeyh Said İsyanı ve Menemen Olayı gibi gelişmelerin etkisiyle irticai faaliyetlere karşı aşırı hassasiyet geliştirmeleri; "bu devlet nasıl kurtulur?" sorusuna bağlılıkta ifadesini bulduğu üzere devletçi geleneğe sıkı sıkıya bağlı kalma ihtiyacı içinde bulunmaları, askeri okullarda ve görevlerde içselleştirdikleri unsurlar; Anadolu'yu son kale olarak görerek kucaklamak arzusu; her türlü yenilgiyi tatmış ve bu yenilgilere rağmen ayakta kalmayı başarabilmiş olmanın verdiği dirençle yılmadan mücadele azmine sahip olmaları (Zürcher, 2007: 559-570) İttihatçıların ve Mustafa Kemal'in zihniyet dünyalarındaki ortaklığın diğer belirgin işaretleridir.

Halkçılık ve Milli Hakimiyet

Genç Osmanlı düşüncesinin, örneğin Ziya Paşa'nın düşüncelerinin tevarüs edilmesiyle, 19. yüzyılın başlarında aydınlar arasında padişahın mutlak otoritesini sınırlayıcı bir unsur olarak halkın önemi teslim ediliyordu. Parlamenter bir rejimin inşası ve halkın siyasi temsili, gücün dağılımı ve azınlıkların devlete aidiyetlerinin konsolidasyonu için önemli görülüyordu. Buna karşılık, siyasal katılım fikrinin II. Meşrutiyet ile birlikte teorik düzeyden uygulama alanına ne denli taşındığı her zaman tartışmaya açıktır. İttihatçı-

14 Mustafa Kemal'in zihniyet dünyasını ayrıntılı bir biçimde analiz etmek için bkz. M. Ş. Hanioğlu (2011). *Atatürk An Intellectual Biography*. Princeton: Princeton University Press.

15 Komitacılık, yer altında çalışmak ya da şeffaflıktan uzak bir meşruiyet ve aidiyet temeli oluşturan bir faaliyet türüdür. İttihatçıların bu türden faaliyetlerindeki esin kaynakları Balkanlar'daki milliyetçi örgütlenmeler, özellikle Makedonya İç [İhtilalci] Devrimci Örgütü'dür (VMRO) (T. Bora ve B. Sen (2009). "Saklı bir Aynışma Eksen: Rumelililer-Anadolulular". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 9. ss. 348-355. İstanbul: İletişim Yayınları. s. 1154) Komitacılık, bir yönüyle muhalefetin susturulmasına hizmet eden bir faaliyet türüdür. Öte yandan İttihatçıların ve Mustafa Kemal'in Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, Trablusgarp'ta ve dahası Milli Mücadele'nin ilk yıllarında vatan savunmasını hedefleyen faaliyetleri de büyük oranda komitacı siyaset tarzının etkisi altındadır.

ların halkçılık anlayışındaki kafa karışıklığı, bu tartışmanın temel sebebidir. İttihatçılar bir yandan halkın siyasal katılımının padişahın mutlak otoritesini sınırlayacağına inanırken, diğer yandan padişaha karşı verdikleri mücadelede ittifak etmeyi arzu ettikleri halkın desteğini almakta güçlük yaşayınca sükutu hayale uğramışlar ve mevcut özellikleri bakımından halktan çok da hazzetmemeye başlamışlardı. Bu hoşnutsuzluk, İttihatçı stratejide iki ayrı tutum ya da davranışa kapı aralamıştır: İttihatçı aydınlar, bir yandan Rus narodniklerinden ilham alarak, halka gitmek, halka inmek, halkı uyarmak, eğitmek ve aydınlatmak görevi üstlenirken (Toprak, 1984: 69); diğer yandan da kendi iktidarlarını mutlaklaştırdıklarında temsil mekanizmaları içindeki halk katılımını sınırlayıcı adımlar atmaktan geri durmamışlardır.

Kendisine atfedilen görevi yerine getirmese de halkın varlığına bir gün ihtiyaç duyulacağı hiss edilmesi, seçkin Jön Türk ideolojisinin “halkçılık”ının halkı aydınlatmayı, eğitmeyi ve gerekirse Tunalı Hilmi örneğinde (Tunalı Hilmi’nin konu hakkındaki görüşleri için bkz. Ateş, (2009). karşımıza çıktığı gibi zor kullanarak (şiddet aracılığıyla) halkı harekete geçirmeyi meşru gören bir bakış geliştirmeleriyle sonuçlanmıştır.¹⁶ Halkçılığın bu kültürel boyutunun bir diğer önemli gündem maddesi, hars ve medeniyet ayrımını esas alarak, teknolojik gelişmelerin sıkı bir şekilde takip ve transfer edildiği bir kalkınma hamlesinde kültürel değerlerin korunmasının mümkün yolları üzerine düşünmekle ilişkilidir. Tekeli ve Şaylan’ın (1978: 65) Türkiye’de halkçılığın evrimini konu ettikleri makalelerinde vurguladıkları üzere, siyasal ve kültürel boyutlarının dışında, II. Meşrutiyet dönemi halkçılığının bir de toplumsal düzenle ilgili bir gündemi vardır. Burada temel hedef toplumsal düzenin ya da sosyal sistemin solidarist (dayanışmacı) bir temelden hareketle inşa edilmesidir. Ulus ile halkın özdeşleştirildiği bu boyutta, sınıf farklarının olmadığı ya da törpülediği bir toplum yaratmak esastır. Eşitlik anlayışının merkeze alındığı bu üçüncü boyut, “devletçi” bir iktisadi stratejiyle milli bir ekonominin ve burjuvazinin yaratılması hedeflerinin dile getirildiği bağlamın arka planını oluşturmaktadır.

İttihatçıların halkçılık anlayışı büyük oranda yeni Cumhuriyetin öncü kadroları tarafından tevarüs edilmiştir. Elbette belli bir dönüşüm geçirerek (Bu dönüşümü izlemek için bkz. Toprak, 1977 ve 1984; Tekeli ve Şaylan, 1978; Karaömeroğlu, 2011). İlk, “hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir” cümlesinde açığa çıktığı biçimiyle hakimiyetin-egemenliğin hiçbir kişi ya

16 Çavdar bu bakışı “Halk için, halka rağmen, halksız bir yönetim” biçiminde formüle etmektedir. (T. Çavdar (2001). *Talat Paşa*. Ankara: İmge Yayınları. s. 308.)

da kuruma devir ve ferağ edilemeyeceği ve dahi bölünemeyeceği (Toprak, 2020: 19), Mustafa Kemal tarafından vurgulanmıştır. Rousseau'nun "halkın egemenliği" anlayışından etkilenerek Mustafa Kemal (2015: 501), *Nutuk*'ta da takip edilebileceği üzere, "Hakimiyet, hiçbir anlamda, hiçbir şekilde, hiçbir renk ve hiçbir kılavuzda ortaklık kabul etmez. Unvanı, ister halife ister başka bir şey olsun, hiç kimse bu milletin kaderine ortak çıkamaz" sözleriyle halkın kendi kaderini bizzat kendisinin belirleyeceğinin altını önemle çizmiştir. Bu iddianın siyasal alandaki karşılığı bütün yetkilerin meclis elinde toplandığı bir yönetim aygıtı inşa etmek olmuştur. Mustafa Kemal için Kanun-i Esasi'nin "kuvvetler ayrılığı" nı esas alan yapısı Osmanlı Devleti'nin çöküşüne yol açan sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden de yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin tek elde toplandığı bir meclis hükümeti sisteminin yürürlüğe konması daha doğrudur. Böylece yüzeysel egemenliğin yerini gerçek egemenlik, yani "tekçi egemenlik" (Tunaya, 2019: 234) alacaktır. Bu türden bir egemenlik anlayışının, erken Cumhuriyet dönemindeki yansımalarına bakıldığında, her ne kadar Mustafa Kemal Kanun-i Esasi eleştirisi bağlamında II. Meşrutiyet döneminin temsil anlayışı ile kendisinininkini farklılaştırmak istese de, İttihatçıların "status quo'nun devamının tehlikeye girdiği düşünüldüğünde eski rejimin baskıcılığını aratmayacak siyasetler uygulanmasında, kavanin-i muvakkata ile meclisin devre dışı bırakılmasında bir sakınca" görmemesi¹⁷ ile erken Cumhuriyet'in "meclisi bir siyasi katılım aracı olmaktan ziyade meşruiyet sağlayıcı bir bürokratik kurum olarak gören yaklaşımı" arasında hayli belirgin bir devamlılık söz konusudur (Hanoğlu, 2006: 258-259).¹⁸ İkinci olarak, Mustafa Kemal ve Kemalistler için "halkın değerleri ile uyumlu bir kalkınma" programından ziyade halkın aydınlatılarak, eğitilerek dönüştürüldüğü bir model esastır. Model "halka rağ-

17 İTC, 1908'de devrimin bütün umutlarını yasama organına bağladığı halde, dört yıl gibi kısa bir süre sonra iktidarı yürütme organına geri vererek II. Abdülhamid dönemindeki duruma geri dönmeye çalışmıştı. Bu kapsamda 1909'da padişahın yetkilerini elinden alan maddelerin bir kısmını yeniden tersine döndürme kararı alabilmişti (F. Ahmad, (1995). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. Çev. N. Yavuz. İstanbul: Kaynak Yayınları. s. 134)

18 Falih Rıfkı Atay'ın şu cümlelerine dikkat edelim: "Bu bakımdan Hakimiyet-i Milliyecilerden tamamiyle ayrılmıyorduk. Bize göre Türkiye her şeyin başında, medeniyet meselesini halletmeli idi. Bir milletin tarihinde medeniyet meselesinin oy toplayarak halledildiği görülmemiştir. Bize göre 1923'te Hakimiyet-i Milliye silahı, muhafazakârların, yani halledilecek bir medeniyet hesabı olduğuna inananların yahut irticaın, yani Tanzimat'tan beri medeniyet düşmanlığını elden bırakmayanların silahı idi. Bize göre milli irade hür değildir. Milli irade, batıl fikirler ve batıl inançlarla paslanmış ve büyük ölçüde ortaçağ müesseseleri kadrosunun köleliği altında idi. Hakimiyeti kayıtsız şartsız millette devretmek iddiasıyla "hakimiyet-i milliyecilik"i ve "oy toplamay"ı değersizleştiren bu düşünceler karşılaştırıldığında, erken Cumhuriyet döneminde günün sonunda önceliğin "halka rağmen medenileşme"ye verildiği tespit edilebilmektedir. (F. R. Atay. *Çankaya*. s.445.)

men halk için” ifadesinde karşılık bulduğu üzere “gerçekleri ve doğruları bilen ve içlerinde bunları yığınlara zorlamayla da olsa kabul ettirme görev duygusunu (misyonunu) taşıyan” (Tunçay, 2005: 190) aydınların öncülüğünde topyekûn bir modernleşme programını öngörmektedir. Son olarak, “dayanışmacılık” bahsinde İttihatçıların ortaya koydukları eğilimlerin büyük oranda Kemalistler tarafından devralındığı söylenebilir. “Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle” kurgusunda açığa çıktığı biçimiyle Kemalist halkçılık fikrinde sınıfların varlığı reddedilmiş ve siyasal-hukuki eşitlik fikri esasında bir ulusal bütünlük (Köker, 2004: 158) arayışına öncelik verilmiştir. Bu arayışa eşlik eder bir biçimde milli bir ekonomi ve burjuvazi yaratma çabası ve bütün bunlar için devlete toplum ve birey karşısında öncelikli bir değer atfetme eğilimi, özetle, İttihatçılar ve Kemalistler arasındaki benzerliği açık bir biçimde göstermektedir.

Sonuç

Kemal Karpat’ın 1960 Darbesi’nden sonra kaleme aldığı bir makalenin başlığı hayli ilginçtir: “Young Turks Again” (*Yeniden Genç Türkler*). Karpat’ın 27 Mayıs Darbesi’ni analiz ettiği söz konusu çalışmada yer aldığı biçimi ile “Genç Türkler” darbeyi gerçekleştiren genç subaylardır ve esasen darbe ile birlikte “Jön Türkler’in geri döndüğü ima edilmektedir. Yani, Karpat, Jön Türk hareketi ile 1960 Darbesi’ni gerçekleştiren aktörler arasında bir bağ tesis etmektedir.

1960 Darbesi’ne Cemal Gürsel’in önderliğinde dâhil olan gençlerin, Jön Türkler ile ilişkilendirilmesinin yerindeliği uzun uzun tartışılabilir. Bu çalışmanın konusunu aşan bir tartışmayı burada başlatmak yerine, kısaca şunu söylemekle yetinelim: 1960 Darbesi’ne iştirak eden kadrolarla Jön Türkler-münhasıran İttihatçılar- arasında her iki grubun daha çok gençlerden oluşması ile sınırlandırılmayacak başka benzerlikler söz konusudur. Çünkü İttihatçılık sadece Osmanlı Devleti’nin son dönemini değil, Cumhuriyet’in erken evrelerinden başlayarak uzunca bir süre zihniyeti ve kadroları itibarıyla Türkiye’nin siyasal hayatını da etkisi altında tutmuştur. Bir bakıma, Cumhuriyet’in harcının İttihatçılar tarafından yoğurulduğunu söylersek abartmış olmayız.¹⁹ Buna karşılık Jön Türklerle İttihatçılar ve İttihatçılar ile Mustafa Kemal ve arkadaşları arasındaki ilişkiyi konu edinirken, birbirlerine

19 *Talaat Pasha Father of Modern Turkey, Architect of Genocide (Talat Paşa İttihatçılığın Beyni ve Soykırımın Mimar)* adlı çalışmada Hans-Lukas Kieser’in, Talat Paşa’yı modern Türkiye’nin “baba”sı olarak nitelmesi İttihatçıların Cumhuriyet’in kuruluşundaki ağırlıklı yerlerini gösteren bir başka örnek olarak kabul edilebilir. (H-L. Kieser (2021). *Talat Paşa İttihatçılığın Beyni ve Soykırımın Mimar*. Çev. Ayten Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları.)

karşıt ya da muhalif iki farklı nesil ya da gruptan bahsedilebilmektedir. Jön Türklerin ilk kuşağı ile İttihatçılar arasında şüphesiz pek çok farklılık vardır. Örneğin, Balkan Savaşları'nda yaşanan toprak kayıplarına verilen tepkinin bir sonucu olarak, Jön Türk hareketinin ilk neslinin Osmanlıcı perspektifinin yerini Pan-Türkizmin aldığı doğrudur. Hareket içinde ilk kuşağa göre askerlerin ve Balkan menşeli isimlerin ağırlığı hayli artmıştır. Bu da doğrudur. Buna karşılık, yukarıda da vurgulananlarla birlikte bütün bu farklılaşma emarelerini abartarak, 1908 Meşrutiyet Devrimi'ni gerçekleştiren kadroların ilk kuşak Jön Türklerden çok başka, farklı hatta onlara karşıt bir konumlanma içinde olduklarını iddia etmek, iki grup arasındaki iç içe geçişlerin (hem ilişkisel hem de zihinsel anlamda) ağırlıklı yerini ihmal etmekle sonuçlanmamalıdır. Aynı şekilde İttihatçılık ile Kemalizmi ilişkilendirirken sanki bu iki hareket arasındaki devamlılık unsurlarının kopuşlara nisbetle çok daha az olduğunu iddia etmek de doğru değildir. Tersine, Birgen'in (2006: 698) sözleriyle ifade edilirse, "Türkiye'nin mütemediyen kaynamakta olan tarih kazanında İttihatçılar ve İttihatçılık bir yandan eriyip bir yandan diğer kalıba" dökülmüştür. İttihatçılığın koşulların bir gereği olarak yaşadığı dönüşümle, Milli Mücadele'nin ve erken Cumhuriyet döneminin öncü kadroları vücut bulmuştur. Bir bakıma İttihatçılar ve İttihatçılık eriyerek Kemalizm kalıbı içindeki yerini almıştır.

İttihatçılar ve İttihatçılık'ın, Cumhuriyet'le birlikte yeni bir form içinde varlığını sürdürdüğü iddiasının Kemalist paradigma içindeki yeri, özellikle erken Cumhuriyet devrinin Mustafa Kemal'e sıkı sıkıya bağlı aydınlarının düşünceleri dikkate alındığında hayli sınırlıdır. Falih Rıfkı Atay, bu bakımdan tipik bir örnek teşkil eder. *Çankaya*'da, Saltanat geleneklerine bağlı Osmanlı Tanzimatçıları ile birlik oldukları için eleştirdiği İttihatçılar, Kemalistlerin "öteki"sidir. Bütün İttihatçıları kapsamaz şüphesiz bu itham. Dr. Nazım, Kara Kemal, Cavid Bey, Enver Paşa ve TpCF içinde yer alan diğer İttihatçı isimler *Çankaya*'da pek çok kez eleştiri konusu edilirler. Aslında, Atay'ın şahsında cisimleşen bu perspektifin kendi içinde bir rasyonalite barındırdığını teslim etmek gerekir. Yeni bir Cumhuriyet kurulmuştur. Daha Milli Mücadele'nin ilk günlerinden başlayarak yaşanan hayli sert iktidar mücadelelerinin ardından Mustafa Kemal muhtemel rakiplerinin karşısında çok daha güçlü bir figür olarak tarih sahnesinde belirmiştir. İktidar mücadelesinin galibi olarak tahkim ettiği kendi konumunu meşrulaştırmak istemesi ya da yeni Cumhuriyet ile geçmişe sünger çekme çabası kendi içinde tutarlı bir hamle olarak kabul edilmelidir.

Geçmiş ya da Osmanlı Devleti, Mustafa Kemal'in gözünde hükümsüzdür. Tarihin içinde yeni ve tertemiz bir sayfa açılmıştır. Dolayısıyla rakiplerini oyunun dışında bıraktıktan sonra artık kendi ufku ve idealleri doğrultusunda bir yeni devlet ve ulus inşa etmek emeliyle bir dizi reformun gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde reformların vücut bulması, şüphesiz Kemalistlerin yeni Cumhuriyet'in tümüyle kendine özgü bir deneyimi simgelediğini iddia edebilmelerini de mümkün kılmıştır. Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki süreklilikleri ya da kopuşları konu edinen tartışmalardaki Kemalistlerin konumu böylesi bir çerçeveden hareketle anlaşılır kılınabilir.²⁰ Dahası, Anadolu'daki Türk varlığının kadimliğini delillendirmek için devreye sokulan Türk Tarih Tezi ve Türk Dil Tezi örnekleriyle de gösterilebileceği üzere, ulus inşası için yeni bir tarihe, kültüre ve topluma ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaca karşılık verme çabası içinde Meşrutiyet döneminin popüler disiplini olan sosyolojinin yerini antropoloji ve arkeoloji alırken (Toprak, 2020: 12) eski Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları ile özdeşlik kurulmak istenmiştir (Timur, 2003: 16). Böylelikle Osmanlı tarihini dışarıda bırakan bir milli tarih anlayışı benimsenmiştir.

Mustafa Kemal ve erken Cumhuriyet'in aydınları, İttihatçılığı da içermek üzere Osmanlı Devleti'nin tüm kurum, değer ve alışkanlıklarıyla hesaplaşmayı kendi zihniyetlerini ve siyasal konumlarını meşrulaştırmak için zorunlu addetseler de, tarihsel süreklilikleri görmezden gelmek her zaman çok kolay değildir. Türkiye'deki siyasal kültürün tarihsel kaynakları üzerine biraz düşünmek isteyen herkesin yolu bir biçimde Osmanlı Devleti'ne, özellikle de Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine düşer. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yaşananları anlamadan Türkiye'yi anlamanın imkânı hayli sınırlıdır. Bu cümleden olmak üzere, İttihatçılar ve İttihatçılık ile Mustafa Kemal ve Cumhuriyetin kurucu kadroları arasındaki bağı analiz etmek, pek çok süreklilik unsuru ile kolaylıkla karşılaşmayı beraberinde getirecektir. Tarihin ya da hayatın akışına birbirine yakın zamanlarda ve birbirine hayli benzer niteliklere sahip iki farklı yanıtı temsil eder İttihatçılık ve Kemalizm. Kemalizm, büyük oranda İttihatçılık'ın ve İttihatçıların yaşadığı dönüşümün ulaştığı noktadır. Bu hem Milli Mücadele deneyiminde hem de İttihatçılar ile Kemalistlerin birbirleriyle ilişkilerinde ve benzer bir tarih, toplum

20 Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiyi, süreklilik-kopuş temasını merkeze alarak tartışan birkaç örnek çalışma için bkz.). Can. "Cumhuriyet Tanzimat'ın Devamı mıdır?"; Timur. "Osmanlı Mirası"; Ateş. "İki İttihat-Terakki: İki Ayn Zihniyet, İki Ayn Siyaset"; Zürcher. "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları".

ve kültürün ürünü olmalarında temellenen bir ortaklıktır. Dünya görüşleri karşılaştırıldığında, örneğin halkçılık ve halk egemenliğine bakışlarındaki birbirine yakın gerilimleri tespit edildiğinde, Türkiye'nin sekülerleşmesi yönündeki ortak adımları dikkate alındığında ulaşılabilecek sonuç yine değişmemektedir: İttihatçılık ve Kemalizm, Osmanlı-Türk modernleşmesinin ya da Jön Türk hareketinin yaygın bir ortaklığı paylaşan ürünleridir.

Kaynaklar

- Adivar, H. E. (2009). *Mor Salkımlı Ev*. İstanbul: Can Yayınları.
- Ahmad, F. (1995). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. Çev. N. Yavuz. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2010). "1914-1918 Savaşı Sırasında Jön Türk Politikasının İnkılabları". *Tank Zafer Tunaya Anısına Yadigar-ı Meşrutiyet*. Haz. M. Ö. Alkan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad, F. (2019). *İttihatçılıktan Kemalizme*. Çev. F. Berktaş. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akşin, S. (2006). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Yayınları.
- Atay, F. R. (2008). *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Ateş, S. (2009). *Tunalı Hilmi Bey Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ateş, T. (2011). "Kemalizm ve Özgünlüğü". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt II Kemalizm*. Der. A. İnel. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, S. (2014). "İki İttihat-Terakki: İki Ayn Zihniyet, İki Ayn Siyaset". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt II Kemalizm*. Der. A. İnel. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Babacan, H. (2014). *Mehmed Talât Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bein, A. (2013). *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişiminin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Birgen, M. (2006). *İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki'nin Sonu*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Birgen, M. (2009). *İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki Neydi?*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Birinci, A. (1990). *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Bora, T. ve Sen, B. (2009). "Saklı bir Aynışma Eksen: Rumelililer-Anadolulular". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 9. ss. 348-355. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Can, O. (1984). "Cumhuriyet Tanzimat'ın Devamı mıdır?". *Saçak*. Sayı: 34/5. ss. 20-35.
- Çavdar, T. (2001). *Talat Paşa*. Ankara: İmge Yayınları.
- Çiçek, H. (2004). *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilat-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakoben*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Duru, K. N. (1957). *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*. İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.
- Efendi, A. M. (2017). *Felâhun Bey ve Râkım Efendi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ekrem, R. M. (2017). *Araba Sevdası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Emil, B. (2009). *Mizançı Murat Bey: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Eyicil, A. (1988). *Doktor Nazım Bey*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Gazi, K. M. (2015). *Nutuk*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Georgeon, F. (2012). *Sultan Abdülhamid*. Çev. A. Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, M. Ş. (1986). *Osmanlı'dan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (2001). "İttihat ve Terakki Cemiyeti". *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>.
- Hanioğlu, M. Ş. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (2009). "İttihatçılık". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 9 Dönemler ve Zihniyetler* içinde. Der. T. Bora ve M. Gültekinçil. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (2011). *Atatürk An Intellectual Biography*. Princeton: Princeton University Press.
- Iacovella, A. (1999). *Gönye ve Hilal İttihat-Terakki ve Masonluk*. Çev. T. Altınova. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kadri, H. K. (1991). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*. Haz. İ. Kara. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2001). *Yaban*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karaömeroğlu, M. A. (2011). "Tek Parti Döneminde Halkçılık". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt II Kemalizm*. Der. A. İnel. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, H. K. (1961). "Young Turks Again" *Challenge*. 9(6). ss. 17-20.
- Karpat, K. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum Kuramsal Değişim ve Nüfus*. Çev. A. Zorlu Durukan ve Kaan Durukan. Ankara: İmge Yayınları.
- Karpat, K. (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (1999). "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm". *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kieser, H-L. (2021). *Talat Paşa İttihatçılığın Beyni ve Soykırımın Mimar*. Çev. Ayten Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köker, L. (2004). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuntay, M. C. (2020). *Üç İstanbul*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Küçükıncı, İ. (2016). *Jön Türkler ve Kemalizm Kısacasında İttihatçılık*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi Makaleler IV*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2000). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler I*. Der. M. Türköne ve T. Önder. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Mecfie, A. L. (2003). *Osmanlı'nın Son Yılları (1908-1923)*. Çev. Damla Acar ve Funda Soysal. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2017). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sönmez, E. (2012). *Ahmet Rıza Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tanör, B. (1998). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri: (1789-1980)*. İstanbul: YKY.
- Tekeli, İ. ve Şaylan, G. (1978). "Türkiye'de Halkçılık İddeolojisinin Evrimi". *Toplum ve Bilim*. Sayı: 6-7. ss. 44-109.
- Tevetoğlu, F. (1987). *Ömer Naci*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Timur, T. (2003). "Osmanlı Mirası". *Geçiş Sürecinde Türkiye*. Ed. I. C. Schink ve E. A. Tonak. İstanbul: Belge Yayınları.
- Toprak, Z. (1977). "II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık". *Toplum ve Bilim*. Sayı: 1. ss. 92-123.
- Toprak, Z. (1984). "Osmanlı Narodnikleri: "Halka Doğru" Gidenler". *Toplum ve Bilim*. Sayı: 24. ss. 69-81.
- Toprak, Z. (2020). *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt I II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2010). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler I (1876-1938) Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2019). "Hakimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye'de Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller". *Türk Siyasal Hayatı*. Ed. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Tunçay, M. (2005). *Eleştirel Tarih Yazıları*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (1965). *Saray ve Ötesi*. İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınevi.
- Yalçın, H. C. (1976). *Siyasal Anılar*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Yalçın, H. C. (2002). *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*. Haz. O. S. Kocahanoğlu. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Yalçın, H. C. (2018). *Talat Paşa*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2003). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. Çev. N. Salihoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2007). "Yıkımın ve Yenilenmenin Mimarları: Kemalist Jenerasyona ve Jön Türklere Dait Bir Grup Biyografisi Denemesi". Çev. F. Kurt ve B. Şen. *Mete Tunçay'a Armağan*. Der. T. Bora. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2008). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*. Çev. E. Aydınoglu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2011). "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt II Kemalizm*. Der. A. İnel. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2016). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet TıpCF (1924-1925)*. Çev. G. Ç. Güven. İstanbul: İletişim Yayınları.